

λοσοφίας, και γνωρίζοντας την ιδεολογική λειτουργία της επιστήμης και τη γνωστική λειτουργία της φιλοσοφίας, θα είμαστε περισσότερο προετοιμασμένοι να προσδιορίσουμε την πλέον συμβατή με την πραγματικότητα φυσική θεωρία.

Το βιβλίο ενδιαφέρει φυσικούς, μαθηματικούς, μηχανικούς και φιλόσοφους, τους φοιτητές των αντίστοιχων σχολών, καθώς και αναγνώστες με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα.

Θ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Μαξ Χόρκχάιμερ, *Η έκλειψη του λόγου*
Μετάφραση Θέμιδος Μίνογλου
Εκδόσεις «Κριτική», Αθήνα 1988

Είναι διαδεδομένη η πεποίθηση ότι ζούμε σε μια εποχή καταδυναστευόμενη από το Λόγο. Από το ένα μέρος προβάλλει η κυριαρχία της τεχνολογίας και η ορθολογική οργάνωση κάθε πτυχής της ζωής μας, ενώ από το άλλο τα ορατά αδιέξοδα των κοινωνιών μας αποδίδονται επίσης στον ορθολογισμό. Έτσι, κάτω από το βάρος αυτής της πραγματικότητας ο τίτλος του βιβλίου του Μαξ Χόρκχάιμερ *Η έκλειψη του λόγου* (1947) φαίνεται να υποδηλώνει ένα βιβλίο χωρίς αντικείμενο.

Όμως η άποψη αυτή προκύπτει από μια επιφανειακή θεώρηση των πραγμάτων. Μόνο εξαιτίας μιας εξασθενημένης διακριτικής ικανότητας δεν βάζουμε τους όρους *ορθολογική οργάνωση*, *ορθολογισμός*, *Λόγος* σε εισαγωγικά. Ας υπενθυμίσω μόνο τη διάκριση μεταξύ της —τόσο συχνά επαναλαμβανόμενης— ορθολογικής οργάνωσης / διαχείρισης των μέσων για την εξυπηρέτηση μη ορθολογικών σκοπών, που χαρακτηρίζει τις «προηγούμενες» κοινωνίες. Όπως γράφει ο Χόρκχάιμερ στον πρόλογο του βιβλίου:

«Οι προοδευτικός εξορθολογισμός, όπως κατανοείται και εφαρμόζεται στον πολιτισμό μας, τείνει κατά την άποψή μου να εξαλείψει την ίδια την ουσία του Λόγου εν ονόματι της οποίας υιοθετείται αυτή η πρόοδος... Καθώς η τεχνική γνώση διευρύνει τους ορίζοντες της σκέψης και τις δραστηριότητες του ανθρώπου, η αυτονομία του ως ατόμου, η ικανότητά του ν' αντιστέκεται στη διογκούμενη μηχανή χειραγώγησης της μάζας, η δύναμη της φαντασίας του, η ελεύθερη κρίση του μοιάζουν να ελαττώνονται. Η εξέλιξη των τεχνικών μέσων τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλουν στον διαφωτισμό συνοδεύεται από μια διαδικασία απανθρωποποίησης.»

Οι τάσεις αυτές δεν έχουν καθόλου αντιστραφεί από τότε που γράφτηκε το

βιβλίο. Αντίθετα μάλιστα. Έτσι ακολουθώντας το σελίδα σελίδα μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να εμβαθύνουμε σε πάμπολλα στοιχεία της σημερινής πραγματικότητας, ξεπερνώντας την επιφάνειά της (που μας επιβάλλεται αυτή και μόνο αυτή ως πραγματικότητα).

Η δυνατότητα αυτή οφείλεται στο ότι, καθώς ο Χόρκχάιμερ διερευνά «την έννοια της ορθολογικότητας που αποτελεί το υπόστρωμα της σύγχρονης βιομηχανικής κουλτούρας», διερευνά αυτό που συνήθως εκλαμβάνεται ως αυτονόητο στις διάφορες αναλύσεις στον ευρύ χώρο των μη φυσικών επιστημών αλλά — συχνά— και στην καρδιά της επιστημολογίας των φυσικών επιστημών. (Υπενθυμίζουμε εδώ ότι δεν πρόκειται για το μοναδικό βιβλίο της «σχολής της Φραγκφούρτης» που ασχολείται με το Λόγο και την ορθολογικότητα· αντίθετα αυτά αποτελούν κεντρικό ζήτημα στην όλη προβληματική της).

Ήδη από την αρχή του βιβλίου παρουσιάζεται η σημαντική διάκριση μεταξύ «υποκειμενικού» και «αντικειμενικού» Λόγου. Η διάκριση αυτή δείχνει πως είναι δυνατό διαφορετικές, ασύμβατες μεταξύ τους έννοιες, κρίσεις και πράξεις να θεωρούνται εξίσου λογικές, πράγμα που επιτρέπει τη διαιώνιση της παρεξήγησης σχετικά με την αύξουσα ορθολογικοποίηση της εποχής μας. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή ο «υποκειμενικός Λόγος» «ασχολείται ουσιαστικά με μέσα και σκοπούς, με την επάρκεια των διαδικασιών για επιδιώξεις λίγο ως πολύ δεδομένες και υποθετικά αταπόδεικτες. Αποδίδει μικρή σημασία στο ζήτημα κατά πόσον οι επιδιώξεις καθ' εαυτές είναι λογικές». Ο «υποκειμενικός Λόγος» είναι Λόγος υπολογιστικός. Στα πλαίσιά του δεν υπάρχει λογικός σκοπός ή λογική πράξη καθ' εαυτή. Όλα είναι λογικά μόνο σε σχέση με κάτι άλλο. Η διαδικασία της λογικής κρίσης μοιάζει (χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους και μάλιστα της μόδας σε ευρύ πεδίο εφαρμογών) με ανάλυση κόστους-ωφέλειας. Έτσι «στην υποκειμενιστική προσέγγιση η συζήτηση [για την υπεροχή ενός στόχου έναντι ενός άλλου] είναι δυνατή μόνο εάν και οι δύο στόχοι υπηρετούν έναν τρίτο και υψηλότερο [στόχο], εάν είναι δηλαδή μέσα, όχι σκοποί».

Αντίθετα «μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα, όπως αυτά του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, του σχολαστικισμού και του γερμανικού ιδεαλισμού ήταν θεμελιωμένα σε μια αντικειμενική θεωρία του Λόγου... Αυτή η θεώρηση υποστήριζε την ύπαρξη του Λόγου ως δύναμης όχι μόνο στο πνεύμα του ατόμου [υποκειμενικός Λόγος] αλλά και στον αντικειμενικό κόσμο — στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπινων όντων και μεταξύ κοινωνικών τάξεων, στους κοινωνικούς θεσμούς, στη φύση και στις εκφάνσεις της... Η θεωρία του αντικειμενικού Λόγου δεν εστίαζε στον συντονισμό συμπεριφοράς και στόχου αλλά σε έννοιες... σχετικά με την ιδέα του υπέρτατου καλού, σχετικά με το πρόβλημα του ανθρώπινου πεπρωμένου και σχετικά με τον τρόπο πραγματοποίησης αλώτατων σκοπών.»

Η κυριαρχία του «υποκειμενικού Λόγου» στην εποχή μας επιτρέπει την πραγματική αποβολή εκτός συζήτησης των όποιων στόχων και αυτό στο όνομα της αντικειμενικότητας με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις κοινωνικές επιστήμες. Το αποτέλεσμα είναι πολύ ευρύτερο από τον εκφυλισμό των κοινωνικών επιστημών σε στατιστική (όπου οδηγεί το θετικιστικό πρόγραμμα) καθώς αφορά κάθε πτυχή της ζωής μας. Όταν στο όνομα του ορθού - επιστημονικού Λόγου συζητούνται οι στόχοι της πορείας και ως ανθρώπων, λαού, έθνους ή ατόμων, τότε

παραμένει εκτός κριτικής το υπάρχον σύστημα και βέβαια δυσχεραίνονται πολύ οι προσπάθειες μεταβολής ή ανατροπής του. Ταυτόχρονα η επικράτηση του θετικισμού οδηγεί, εκτός από το συντηρητικό πολιτικό του πρόγραμμα, στην αδυναμία κατανόησης των φαινομένων και σύλληψης της διαλεκτικής αλλαγής τόσο στη φύση όσο και στις κοινωνίες. Και εδώ σημειώνουμε την πολύ σημαντική κριτική του Χόρκχαϊμερ στο θετικισμό (κριτική που αφορά άμεσα την επιστημολογία). Το θέμα δεν είναι σημαντικό μόνο από επιστημολογική σκοπιά. Οι βλαβερές συνέπειες της εξάπλωσης του υποκειμενικού Λόγου (και επομένως του θετικισμού) στην Αριστερά είναι από καιρό ορατές. Ας αναφέρουμε πρόχειρα τη συχνή χρήση της «αρχής» ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα (καθώς η μη συζήτηση του σκοπού —που φαίνεται ως κάτι αυτονόητο— δεν επιτρέπει την κριτική των «μέσων» που μπορεί να αντιτίθενται στον σκοπό που δήθεν εξυπηρετούν), την άνεση με την οποία παραμερίζονται ένα σωρό κοινωνικά προβλήματα ως μη σημαντικά «στη συγκεκριμένη συγκυρία» (επειδή εκλαμβάνονται όχι ως αυτόνομα προβλήματα αλλά υποτάσσονται στην εξυπηρέτηση κάποιων ανώτερων σκοπών· συνηθισμένα παραδείγματα τα ανθρώπινα δικαιώματα, το γυναικείο ζήτημα ή τα ζητήματα της νεολαίας, καθώς και το περιβάλλον, αλλά και σειρά κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αναλύσεων σε θετικιστικό πλαίσιο.

Πολλοί, κάνοντας κριτική στον «υποκειμενικό Λόγο», προτείνουν ως μόνη διέξοδο την επιστροφή σε κάποιο προηγούμενο (ιστορικά) σύστημα αντικειμενικού Λόγου με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη θρησκεία (όπως οι «χριστιανοί» και «χριστιανομαρξιστές» στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια — μάλιστα ο Χ. Γιανναράς πετσοκόβει κατά το συμφέρον των απόψεών του κείμενα των Χόρκχαϊμερ, Αντόρνο και Μαρκούζε, όπως οι μοναχοί πετσοκόβαν τα ιστορικά κείμενα και τα διάφορα ευαγγέλια των πρωτοχριστιανικών χρόνων). Ο Χόρκχαϊμερ όμως στην *Έκλειψη του Λόγου* κάνει κριτική και στην προσπάθεια αναβίωσης της θρησκείας και στα άλλα φιλοσοφικά συστήματα του «αντικειμενικού Λόγου» αρνούμενος την επιστροφή σε κάποιο από αυτά, ακριβώς γιατί δεν παραβλέπει την ιστορία. Αυτό που ψάχνει είναι ο ρόλος της Φιλοσοφίας τη σημερινή εποχή. Όπως καταλήγει στο βιβλίο του αυτό: «... η φιλοσοφία μπορεί να λειτουργήσει ως διορθωτική, ούτως ειπείν, της ιστορίας... θα είναι η μνήμη και η συνείδηση των ανθρώπων και μ' αυτόν τον τρόπο θα συμβάλλει στο να μη μοιάζει η πορεία της ανθρωπότητας με τον χωρίς νόημα, γύρο των τροφίμων του ασύλου την ώρα της αναψυχής».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΛΗΣ

VAN GOGH: Μελέτη ενός πλισταρισμού κοντά στη Nuenen. Nuenen, 1855.